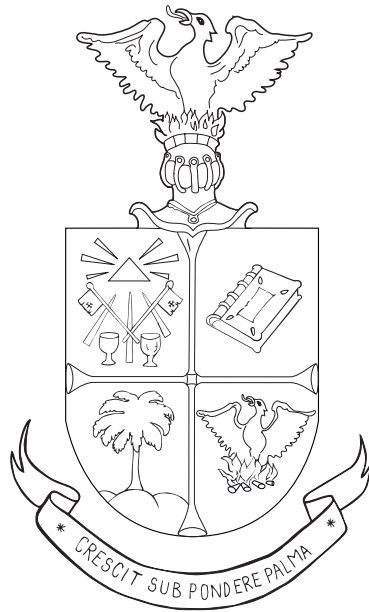

Glossa Iuridica

XIII. évfolyam, 3-4. szám

Budapest, 2026

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI ELNÖK:

Miskolczi Bodnár Péter

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Antalóczy Péter, Birher Nándor, Böcskei Elvira, Bruhács János,
Csáki-Hatalovics Gyula, Cservák Csaba, Czine Ágnes, Dobrocsi Szilvia,
Domokos Andrea, Homicskó Árpád Olivér, Jakab Éva, Köbel Szilvia,
Kukorelli István, Kun Attila, Liviu Radu, Miskolczi Bodnár Péter,
Móré Sándor, Osztovits András, Pulay Gyula, Rixer Ádám, Erik Stenpien,
Stipta István, Szabó Imre, Szabó Zsolt, Szalma József, Szuchy Róbert,
Tamás András, Tóth András, Tóth J. Zoltán, Törő Csaba Attila,
Trócsányi László, Udvary Sándor

FŐSZERKESZTŐ:

Rixer Ádám

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK:

Köbel Szilvia, Nagy Péter, Szuchy Róbert, Udvary Sándor

SZERKESZTŐK:

Arató Balázs, Boóc Ádám, Cservák Csaba, Domokos Andrea, Stipta István

ISSN 2064-6887

*A teljes lapszám a Károli Gáspár Református Egyetem Kooperatív Doktori
Programja (KDP) keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium
támogatásával készült*

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Tóth J. Zoltán, dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

AZ ELKERÜLHETŐ ÉS AZ ELKERÜLHETETLEN, AVAGY AZ EGZISZTENCIÁLIS VÁLASZTÁS ANTROPOLÓGIÁJÁRÓL¹

SZABÓ HENRIETT
egyetemi adjunktus (DE BTK)

Absztrakt

A tanulmány egy roma származású nő életútjának elemzésén keresztül vizsgálja a társadalmi determináció kérdését Magyarországon. A cél annak feltárása, miként működnek a roma közösségekkel kapcsolatos sztereotípiák, és hogyan válhatnak önbeteljesítő elvárássá. Az elemzés alapját egy antropológiai dokumentumfilm narratívájának elemzése, valamint ismétlődő terepmunkák során gyűjtött tapasztalatok képezik. Elméleti keretként John W. Berry akkulturációs modellje és Gabriele Rosenthal narratív életút-értelmezése szolgál. A tanulmány rámutat arra, hogy a determináció nem objektív szükségszerűség, hanem kölcsönösen fenntartott társadalmi konstrukció. A bemutatott életút azt példázza, hogy az adaptív integráció lehetséges stratégia a hátrányos helyzet ellenére is. A következtetések hozzájárulhatnak a roma-nem roma együttélés és a társadalmi mobilitás értelmezéséhez.

Kulcsszavak: determináció, társadalmi integráció, akkulturáció, életút-narratíva, antropológiai terepmunka

THE AVOIDABLE AND THE INEVITABLE:
TOWARD AN ANTHROPOLOGY OF EXISTENTIAL CHOICE

Abstract

This paper analyses the issue of social determination through the life path of a woman of Roma origin in Hungary. Its principal aim is to demonstrate how stereotypes like social determination concerning Roma minority communities can become a self-fulfilling reality. The analysis is based on a narrative drawn from an anthropological documentary, complemented by additional findings from systematically repeated fieldwork. The

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

interpretation is framed by John W. Berry's concept of acculturation and Gabriele Rosenthal's narrative life-course analysis. The paper argues that social determination should not be understood as an objective necessity but rather as a mutually reinforced stereotype. The life path examined in this study demonstrates that adaptive integration, even among disadvantaged individuals, can be a successful strategy. The conclusions presented here may contribute positively to Roma–non-Roma coexistence and to the broader understanding of mechanisms of social mobility.

Keywords: social determination, integration, acculturation lifepath narratives, anthropological fieldwork

1. Bevezetés

Lassan három éve annak, hogy először találkoztam Zsuzsával, aki akkoriban nyert felvételt a Lippai Balázs Roma Szakkollégiumba, ahol annak alapítása óta munkatársként dolgozom. A többi egyetemistánál idősebb, gyermekét egyedül nevelő középkorú roma asszony szinte berobbant a közösség életébe. Vidámsága és elsőprő lendülete okán rövidesen a szakkollégisták egyik hangadó személyiségévé vált. Aztán a beszélgetések során fokozatosan kiderültek az élettörténete részletei, hogy valójában mit leplez a felszín, és ezáltal egyre erőteljesebbé vált a készítés az életút módszeres vizsgálatára. A feladat jól illeszkedett a roma lokális kisebbségi közösségekben közel egy évtizede végzett kutatásaimhoz. Ezeknek fő témái az együttélés, az etnikai közösségfolyamatok vizsgálata és az értelmiségi pályára lépő roma szakkollégisták életútjainak értelmezéséhez kapcsolódva közösségeikben betöltött társadalmi szerepük tanulmányozása. Az utolsóként említett téma vezetett el a roma származású személyek társadalmi érvényesülése előtt álló legnagyobb akadály értelmezésének kérdéséhez.

Vajon a sikeres életutakra képes egyének miként tudnak megküzdeni a boldogulásukat akadályozó egymást erősítő hátráltató tényezőkkel? Miként magyarázható, hogy esetükben a társadalmi-környezeti adottságok, a származás, a nehéz családi körülmények ellenére, mintegy az ebből feltételezett módon automatikusan következő determinációra rácsfolva mégis a társadalmi mobilitás útjára lépnek? Jelen írásban egy általam készített dokumentumfilmben ábrázolt életút narratívájának elemzésén keresztül igyekszem felvázolni a többség részéről előfeltevésszerű determinatív kényszerítő körülmények hatását a roma származású egyének társadalmi

beilleszkedésére.² A vizsgált életút és a kapcsolódó következtetések a kortárs roma és nem roma együttélés folyamatainak értelmezése szempontjából jelentősek lehetnek.

Az elemzésben tárgyalt kérdés, hogy a kortárs roma-képben kódolt sztereotípiák miként járulnak hozzá a kisebbségi sorshoz egyfajta természetességgel hozzárendelt determinációs logikához: leegyszerűsítve, aki ma Magyarországon romának születik, azok esetében miért véli a többség és a kisebbség, hogy a sorsuk megpecsételt. A tanulmány második felében a hivatkozott dokumentumfilm főhőisének életút-narratíváján keresztül vizsgálom, hogy a determináció a roma származású egyének esetében a többség és a kisebbség részéről kölcsönösen fenntartott rossz beidegződés, és gyakran önbeteljesítő várakozás. A megfogalmazott következtetések alapjául szolgáló ismereteket ismétlődő antropológiai terepmunkák keretében gyűjtöttem.³

2. A determináció és antropológiai szemléletű életútvizsgálat: elméleti keretek

A kortárs antropológiában az egyén társadalmi integrációs folyamatainak tanulmányozása elterjedt téma. Az elsősorban esettanulmányokon keresztül feltárt folyamatok sokszor teszik elemzés tárgyává azt, hogy az etnikai kisebbségi csoportokból származó személyek a többségi befogadó környezetbe történő integrációjuk során milyen nehézségekkel kell, hogy megbirkózzanak. A jelenség értelmezésének egyik legnépszerűbb elméleti kerete John Berry amerikai antropológus 1997-ben írt, ma már klasszikusnak számító tanulmányában került megfogalmazásra.⁴ A szerző a bevándorlók társadalmi integrációjának általános jellemzőit az ameri-

2 Biczó Gábor – Szabó Henriett: *Én és Imola. Zsuzsa filmje*. Kik vagyunk, ...és miért? antropológiai dokumentumfilm sorozat. 4. széria 10. epizód, AntRom Filmműhely – Hajdúböszörmény, Lippai Balázs Roma Szakkollégium, 2024.

3 A terepkutatások színterei a dokumentumfilm forgatási helyszínei, elsősorban Tiszadob és Hajdúböszörmény voltak 2024 szeptemberétől 2025. januárig. Emellett számtalan kötetlen beszélgetés keretében állt módom a példaértékű életút részleteinek feltérképezésére, valamint az ezekhez kapcsolódó értelmezések ellenőrzésére. A kortárs kritikai szemléletű antropológia módszertanát követve a kutatói jelenlét a kutatásra gyakorolt hatását elemzésembe beépített tartalmi kérdésként kezelem. Vö. CLIFFORD, James: *Introduction: Partial Truths*. In: *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press, 1986, 1–26.

4 BERRY, John: Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 1997, 46 (1), 5–34.

kai antropológiában hosszú évtizedek óta az asszimiláció és akkulturáció fogalmi keretei között zajló vitához kapcsolódva igyekezett újragondolni. Elsősorban Milton Gordon klasszikus elméletének kritikájából indult ki, és az egymást követő asszimilációs fázisok egyenesvonalú megközelítése helyett a befogadó társadalom és az integrációban érintett személy vagy csoport közötti kapcsolatot opcionális stratégiák közötti választási lehetőségként fogta fel.⁵ Berry megközelítésében az a kérdés, hogy az integrációs folyamat miként változtatja meg a saját kulturális örökséghez való viszonyulást, és ez milyen összefüggésben áll a befogadó társadalom életében történő részvétellel.

Az elmélet négy kategóriához rendelve értelmezi a kulturális örökség és a társadalmi részvétel minősége közötti összefüggéseket. Ezek szerint az integráció az az esemény, amikor az egyén úgy illeszkedik be, és válik aktív részesévé a befogadó társadalomnak, hogy saját kulturális örökségét megőrzi. Az asszimiláció ezzel szemben azt a változatot jelöli, amikor az egyén a hatékony beilleszkedés érdekében vagy előfeltételeként feladja kulturális sajátosságait, például nyelvet és normákat vált. Berry harmadik elemzési kategóriája a szeparáció, amikor az egyén a kulturális örökségét oly módon őrzi meg, hogy ennek következményeként nem válik a befogadó társadalom működésében résztvevő aktorrá. Végül, marginalizációról akkor beszélünk, ha a kulturális örökség úgy kerül feladásra, hogy ennek nem velejárója a társadalmi részvétel a befogadó környezetben.

A Berry által vázolt variációk lényegében a személy döntési kompetenciáinak függvényében alakulnak, és tényleges választások. Az, hogy egy meghatározott egyén társadalmi beilleszkedése milyen, a személyes életút történetében bekövetkező eseményeken keresztül valósul meg, mindenkor az adott eset körülményeinek elemzéséből hámozható ki. Az elmélet antropológiai jelentőségét az adja, hogy ebbe az értelmezésbe egyszerre kell több körülményt bevonni: az érintett egyén a személyes kontextusnak, a hatalmi viszonyoknak, a mikrokörnyezet intézményi és szociokulturális jellemzőinek, továbbá a diszkriminációnak való kitettségét. Az ezekhez való alkalmazkodás képességét pedig az egyén iskolázottsága, mentális tulajdonságai és a társadalmi szerepvállalás iránti személyes nyitottsága határozza meg. Összefoglalva, Berry komplex elmélete az integrációt egy bonyolult, és az esetek szintjén tartalmát tekintve különböző változók

5 Lásd GORDON, Milton: *Assimilation in American Life*. New York, Oxford University Press, 1964.; BICZÓ Gábor: *Hasonló a hasonlónak ...* Budapest-Pozsony, Kalligram, 2009.

átfogó értelmezéséből levezethető adaptációs folyamatként írja le.⁶

Az adaptív akkulturáció megfelelő elméleti keretet kínál a magyarországi kisebbségi roma közösségekből származó hátrányos helyzetű személyek társadalmi integrációs folyamatainak elemzéséhez és az ezzel kapcsolatban általánosan elterjedt determinációs megközelítés felülvizsgálatához. Az *Én és Imola* című antropológiai dokumentumfilm főhősenek narratívájából,⁷ azaz az életút részleteiből kiderül, hogy a Berry féle elmélet nézőpontjából az általános determinációs várokozás csupán egy a cigánysággal kapcsolatban elterjedt többségi sztereotípiák közül.

A téma kibontásának másik elméleti kontextusa a narratív életútvizsgálatok módszertani tulajdonságaiból levezethető kihívásokkal hozható összefüggésbe. Ahogy jelen esetben is látni fogjuk, az elemzésre kerülő narratíva az asszociatív emlékezet munkájának eredménye, amikor az egyén a jelen pozíciójából rekonstruált biográfiáján keresztül egyfajta értelmezését kínálja személyének. Az így keletkezett szöveg egyszerre kíván a biográfiai objektivitás igényének megfelelni, valamint az elbeszélő önértelmezésének bizonyítékként szolgálni. A téma kortárs kutatásának szerteágazó és eltérő elméleti megalapozottságú irányzataiból jelen elemzésben csupán egy kiemelkedő jelentőségű szempontot igyekszünk felhasználni.

Gabriele Rosenthal az interpretatív társadalmelemzés átfogó leírásakor külön kitért az életút értelmezésével kapcsolatban felmerülő kérdésekre. Megközelítésében az életút-elbeszélés szövegkonstrukció keletkezését három tényező határozza meg. A megélt élettapasztalat, az erre irányuló emlékezet munkája és az elbeszélés pillanatában a narratíva szerzőjének kontextusa, amibe a személyes helyzetére irányuló reflexiótól a szövegének a rögzítését meghatározó körülményekig (interjúszituáció) számos elem beletartozik.⁸ Rosenthal megközelítésének jelentősége, hogy az elméleti pozíciót összekapcsolta a konkrét kutatómódszertani helyzet jellemzőivel. A narratíva minőségét meghatározó sajátosságként tett különbséget a 'megélt élettörténet' és az 'elbeszélte élettörténet' között. A megélt tapasztalatok objektív és kronológiai struktúrába szervezett valósága áll itt szemben a konstrukció, az értelmezés és az emlékezés 'valóságtorzító' hatásával.

6 Gyakran találkozhatunk Berry elméletének gyakorlati alkalmazásával antropológiai esettanulmányokban. Vö. pl. BERRY, John et.al: *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation Across National Contexts*. New York, Psychology Press/Taylor and Francis, 2006.

7 Vö. BICZÓ–SZABÓ i. m.

8 ROSENTHAL, Gabriele: *Interpretive Social Research*. Göttingen, Göttingen University Press, 2018, 55–91.

Antropológiai megközelítésének ajánlása, hogy az életút narratívák holisztikus struktúrával rendelkeznek, amelyek alkotóegységei önmagukban is komplex szövegelemek. Álláspontja szerint az életút-értelmezésekben arra kell törekedni, hogy ne elszigetelten lássuk a szerző (életút alanya) egyes korszakokra vonatkozó önértelmezéseit, melyek között annak ellenére is adódnak ellentmondások, hogy az elbeszélő szándéka éppen ezek megszüntetése. Az életút-narratívában feltárolt világkép holisztikus, amit csak holisztikusan érthetünk meg.

3. A determináció kérdése egy életútnarratívában

Zsuzsa 46 éves volt, amikor az életútját több lépésben és egy róla készült dokumentumfilm forgatásának részeként rögzítettük 2024-ben. Az elbeszélés helyszíne az interjúalany tiszadobi lakása volt, ahol akkor már közel tíz éve lakott. A Tisza egyik morotvájához közeli szolgálati lakásban 18 éves lányával élt együtt, akit egyedül nevelt. Akkor a helyi gyermekvédelmi intézményben dolgozott, és veszélyeztetett lányok társadalmi beilleszkedésének előmozdítása volt a szakterülete.

Az életút-narratíva rögzítésének meghatározó körülménye volt, hogy az első kronológiai rendben elbeszélő szövegváltozat felvételét követően több kiegészítő interjúra került sor. Ennek célja a narratíva pontosítása volt, mivel az első szöveg logikai töréspontjai tisztázásra szorultak. A kiegészítő felvételek átírását követően, majd az életút leiratának elkészülte után, a dokumentumfilm szerzőiként az összeállítási terv véglegesítése szempontjából fontos dilemmával kellett szembesülnünk. Megismerve az életút részleteinek drámai tartalmát, lehetséges megoldásként kínálkozott, hogy a film felépítésekor szakítsunk az életútábrázolások hagyományos megoldásával, a kronológiai rendben felépített szerkezettel. Sőt, éppen ellenkezőleg, a témáról gondolkodva egy ponton úgy tűnt, hogy az életút inverz struktúrában történő bemutatása nemcsak azért jó dramaturgiai megoldás, mert az elbeszélés drámájának fokozatos kibontásával leköti a néző figyelmét. Az inverz narratíva – az elbeszélő jelentőtől a legkorábbi múlt irányába tartó fordított időrendi szerkezet – az életút csomópontjait hangsúlyosabbá teszi, kiemeli és a nézőt értelmezői nézőpontjából állandóan újabb kérdések megválaszolásával szembesíti. Zsuzsa esetében ez konkrétan azt jelenti, hogy roma származású és hátrányos helyzetű személyként az életútján keresztül mutatja fel azt a kivételes teljesítményt, ami a kiinduló helyzetéből következő determinatív várakozások teljes

cáfolata. Esetében ugyanis arra láthatunk példát, hogy valaki miként képes elkerülni az elkerülhetetlent.

A dokumentumfilm felépítését követve az alábbiakban az életút narratív csomópontjain keresztül mutatjuk be azt, hogy a determináció olyan többségi sztereotípia, amit önbeteljesítő hatásként csak kevesen képesek elkerülni. A kérdés az, hogy kik azok és miért, akik a kényszerítő körülmények ellenére mégis a társadalmi érvényesülés útjára tudnak lépni.

Zsuzsa életút narratívájának első megszólalása a nézőt a jelen körülményeinek megismerésébe vezeti be.

„Negyvenhat éves vagyok, majdnem negyvenötöt mondtam, mindig lefele kerekítek, de negyvenhat éves vagyok. Van egy kislányom, aki már most tizenkilenc éves lesz. Imolának hívják. Több szakmám is van, az egyik az a cipőfelsőrész-készítő, házvezetőnő képző, utána leérettségiztem, és van egy gyógypedasszisztensi képzésem. *Abban dolgoztam tizenhét évig, tizennyolc évig abban dolgoztam, mint gyermekvédelmi asszisztens. És most pedig Hajdúböszörményben a Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Karán vagyok nemzetiségi óvodapedagógus levelezős hallgató.*”

A néző a megszólalás alatt a hétköznapi életből ellesett vidám pillanatokot lát, a reggeli kávéfőzést, a felállított karácsonyfát, fotómontázst a főhős életéről. Az átlagos mindennapokat tükröző képekből kirajzolódó benyomás semmi különöst nem mutat. A lánya és anya között kiegyensúlyozott kapcsolatot láttat, ahogy azt a szereplők egyébként megélik. A jelen pillanatfelvételéből kiinduló felszín vizuális ábrázolása összhangban van a főhős narratívájával.

„A legkisebb dologba is megtudom találni a boldogságot. Én nagyon pozitív vagyok, mindenkivel szemben és mindennel szemben. Én boldog vagyok attól is, hogy ha otthon, az otthoni dolgaim úgy működnek, ahogy én szeretném. Márpedig úgy működik, ahogy én szeretném, és ahogy a gyermekem szeretné, ahogy kettőnknek jó legyen. Inkább ezt mondom, hogy kettőnknek jó legyen, és ettől én már boldog vagyok.”

A nyitójeleneteket követő életútnarratíva még mindig a jelen mindennapi körülményeinek ábrázolásával foglalkozik. Itt azonban a néző a kezdeti gondtalansághoz képest már a felszín mögött ráláthat azokra az egzisztenciális nehézségekre, amelyek egy küzdelmes élet kereteit rajzolják ki. A félkomfortos lakás körülményei, a fatüzelés és a favágás jelene nem a kényelemről vagy a passzióról, de sokkal inkább a kényszerről szólnak. Aztán Zsuzsa lányának, Imolának a megszólalása a nézőt közelebb viszi a kétszemélyes életvilág rögválóságához.

„Ugye jöttek anyának nehézségei, kirúgták a munkahelyéről, és pont abban a pillanatban kaptam egy lehetőséget arra, hogy el tudjak menni dolgozni. Úgy voltam vele, hogy akkor elmegyek dolgozni, párommal együtt, majdnem minden éjjel mentünk dolgozni sulis után. Suliból, pedig onnan jöttünk suliba. Vagyis na, munkából egyből jöttünk onnan suliba. Reggel hatkor végeztünk. Igen, este tíz órára kellett menni. Reggel hatkor végeztünk. Hét órára ott voltunk a sulis előtt, akkor megvettük magunknak az ételt a mai napra és elmentünk órákra. Az este hét *órás* busszal én elindultam, leszálltam Tiszalökön, mert Tiszalökön pedig már céges busz vitt este fél kilenckor. És ugye az meg végigvisz. Úgyhogy nehéz volt. De sose panaszkodtam, hogy fáradt vagyok, vagy nem érzem jól magam. Jó, jó, ha van hova nézni. Például úgy, mint pénzügyileg. Elmegyek dolgozni, akkor, utána hazajövök, következő hónapban megkapom a fizetésem, nem úgy fogok elmenni például egy boltba, hogy na most nézzem meg, hogy az ösztöndíjból mennyi maradt nekem, abból vásároljak, hanem rendes fizetést kapok, és tudok még, anyának is tudok akkor venni. Bár nyilván így is tudtam az ösztöndíjból venni, mert szinte *általába* az ösztöndíj nyolcvan, vagy hetven százalékát mindig anyának vettem csupa meglepetésekkel.”

Az anyagi nehézségekkel szemben Zsuzsa életfilozófiájának központi értékeként fogalmazza meg azt a szándékot, hogy mindazt meg akarja adni gyermekének, amit ő nem kapott meg. Az inverz szerkezetű narratívának ezen a pontján a néző számára világossá válik, hogy a gyermekét szerény körülmények között egyedül nevelő roma származású nő életútja számos nehézséggel terhelt történet.

Az életútnarratívában a mindennapok vázolásához kapcsolt nyitójelene-tek után az első dramaturgiai tetőpont a főhős félelmeinek megfogalmazása, hogy vajon mennyiben lesz, vagy lehet képes megfelelni az önmagával és a gyermeke jövőjével kapcsolatban megfogalmazott kihívásoknak. A néző az inverz szerkezet következő időszakaszaként Zsuzsa betegségeinek a történetével ismerkedhet meg.

„Itt négyéves volt Imola és nekem voltak ilyen... mindig fáj a hasam, mindig fáj a petefészkem, mindig volt valami probléma. És az első probléma az volt, az első nagyon durva dolog az az volt, hogy hirtelen lefehéredtem és nagyon sokat fogytam. És nem tudtam mire vélni. És emlékszem ez egy nyár volt, amikor mentek a gyerekek a Balatonra, és nálam voltak a zseb-pénzeik. És egyszer hajnal négykor felkeltem, hogy oltárira begörcsöltem. Nagyon-nagyon fáj a hasam, és nem tudtam mire vélni. Alig vártam, hogy a szomszédom, *Mária felkeljen, neki van kocsija, vigyen el az orvoshoz,*

mert ilyenkor mindig kaptam Nospa injekció gyógyszert. Nospa és Algopyrint, és akkor ezáltal én jobban lettem. Mondtam, hogy vigyen be, adjon nekem gyógyszert, injekciót az orvos és vigyen be a munkahelyemre, mert a gyerekeknek kell a pénz. Ez nyolc óra körül volt már. Szóval négy órája én már szenvedtem. És akkor az Aranka meglátott és mondta, hogy mi van veled? Mondtam, hogy oltárira fáj a hasam, nagyon durván. De már úgy, hogy alig bírtam menni. És akkor bevitt az irodába, lefektetett a kanapéra, felhúztam a hasamnál, és akkor látszott itt egy nagy kék folt, kék-fekete folt. És mondták, hogy Attila hasba rúgott? Mondtam, hogy nem, semmi, nem bántott. És akkor már Aranka tudta, hogy valami komolyabb bajom van. Belső vérzésem volt. A ciszta, meg az ödéma, meg a daganat szétrobbasztotta a petefészkemet, ez volt az első ilyen csúnya dolog. És én körülbelül hat órát voltam még fent vele. Szóval életveszélyes... ilyen életveszélyes állapotba kerültem.”

Az első megküzdéstörténet narratíváját követően az életút csomópontjaként egy második daganatos betegség elbeszélését ismeri meg a néző. A főhős beszédhangjának tónusa, a mimikája, a gesztusai felerősítik az elhangzottakat. A reménytelennek tetsző helyzettel, a sors kihívásával szembenezés az egyébként apró termetű és törékeny asszonyt új megvilágításba helyezi. A determinatív hatások következményei, tehát az ezekkel történő küzdelem tapasztalatai a személyiség mélyrétegeibe beépülve mutatják, hogy a boldogulás iránt vágy miként tart ellent a látszólag elkerülhetetlen hatásoknak.

„Imola nagyon-nagyon sokat segített, rengeteget. Amikor látja azt, hogy én beteg vagyok, vagy nem tudom csinálni a dolgokat, akkor nagyon-nagyon megijed. Először megijed, utána félt, és utána segít. *És minden percben, anya mit csináljak, hogy csináljam, hogyan csináljam?* Megijedt, nem akart... megijedt attól, hogy egyedül marad, kire marad. Bennem is volt egy ilyen, amikor a pajzsmirigyemet vizsgálták, bennem is volt egy ilyen. És akkor beszéltem a Téssel, a keresztanyjával, vagy az Arankával, hogy ha velem bármi történik. Mert erre is számíhattam volna. És mindent, mindent úgy akartam csinálni, hogy jó legyen. Hogy neki jó legyen, Imolának. Úgyhogy megbeszéltük az Arival, az Arankával, vagy a Téssel, hogyha velem történik valami, akkor tinálatok legyen Imola. Szóval kemény volt, nagyon nehéz volt, nagyon nehéz időszak volt, de túléltem és megoldottam. Mert én akkora, amúgy egy akkora túlélő vagyok, hogy eszméletlen! Engem nem lehet csak úgy kilőni! Bizony!”

A fordított kronológiai rendben elbeszélt életútnarratíva következő tetőpontja a házasság története. A néző ebből megtudja, hogy Zsuzsa férje lányuk születése után nem sokkal alkoholista lett, ami aztán rengeteg bántalmazást vont maga után. A mindennapok elviselhetetlenségének eseményei és a sorolt példák megrázó részletei erős szövegrészek.

„Volt olyan, hogy apósom rohant, hogy gyere, mert Attila részeg és éppen a hajánál fogvást *húzza végig az udvaron a gyerekedet. És azt se tudom, hogy hogy rohantan, otthagytam csapot-papot és mentem a gyerekemért. Vagy amikor tört zúzott otthon. És a menedéket, azt úgy találta meg Imola, hogy mindig, nagyon sokat dolgoztam*, voltam a konyhában, amikor nem dolgoztam nyilván. És akkor főztem és a gyerekek is ott volt velem a konyhában, de az asztal alatt. És ő ott talált menedéket, ő ott játszott nagyon sokáig, körülbelül három-négy-öt, öt hónapig, öt hónapig ott játszott. És én nem azt csináltam vele, hogy gyere ki cicám, csaltam ki, nem. Amikor éppen főtt a kaja és tudtam, hogy idő kell neki míg fő, levettem egy kicsit a lángot, akkor bebújtam én is az asztal alá és közösen játszottunk. Mert tudtam, hogy neki, neki erre van szüksége.”

Az élettörténet az egyre távolabbi múltba tartó eseményeinek részleteivel ismerkedve a néző egy következő lépésben a válás körülményeivel, majd az egyedüllét nehézségeiből következő helyzettel ismerkedhet meg. Zsuzsa akkor óvodáskorú kislányát munkabeosztása miatt csak mások segítségével tudta gondozni. Szövegeiből az erőfeszítést követelő megoldáskeresés roppant nehézségeire láthatunk rá, aminek fontos részét képezte Imola önállóságra nevelése. A narratíva egy-egy sztorijának keserű hangulata a nézőből együttérzést vált ki, és annak a kérdésnek a megfogalmazására késztet, hogy vajon miként volt lehetséges mindezt elviselni?

A történet következő dramaturgiai fordulópontja, amikor megtudjuk, hogy Zsuzsa állami gondozásban nőtt fel, és kamaszkorát Tiszadobon a gyermekvárosban töltötte.

„[...] rossz híre volt Tiszadobnak más intézetek felől. És amikor mondták, hogy én is ide kerülök, nyilván én is nagyon féltem és megijedtem. De szerintem egy napig se tartott ez a félelem. Igen, kilencvennégybe kerültem Tiszadobra, és tíz évig voltam itt. Először mikor idehoztak Tiszadobra bennünket, először bevittek minket egy társalgóba, ott voltunk huszonöt vagy harmincan. És Ő beszélt, még nem tudom hány nevelő ült még mellette, és ő engem irritált, mert folyamatosan engem nézett. És irritált, és fel akartam állni, és bokán akartam rúgni, hogy engem ne nézzél, mert irritálsz. Ennyire. Szóval, de ezt csak gondolatban játszottam

el, nem mertem én senkihez se oda menni. Ez az ember volt az, aki észre vette bennem, amikor idejöttem, ilyen hosszú, négy-öt számmal nagyobb kapucnis melegítő felsőt viseltem mindig, általában sötét színűeket és melegítő alsót. És a kapucni mindig a fejemen volt. És én így mászkáltam. El akartam rejtőzni, el akartam bújtam, nem akartam, hogy senki, nem akartam, hogy lássanak. És így, így tudtam elrejtőzni.”

A gyermekotthonban töltött évekre Zsuzsa jó emlékekkel tekint vissza. A korosztályi csoportban szerzett életre szóló barátságok, a sorsközösség, a nevelők részéről kapott támogatás különleges időszak volt az életében. Nem csak azért, mert majdani munkahelyének színterével volt azonos, hanem azért is, mert előrevetíti a néző számára a kérdést: ha Tiszadob ennyire pozitív környezetként kerül értelmezésre az életútnarratívában, akkor vajon milyen volt az a hely, ahonnan ideérkezett? Mindenesetre az elbeszélő ehhez a korszakhoz köti roma identitásának tudatosodását, amit szintén nem tud elválasztani az intézményben dolgozók nevelőmunkájától.

„Én, amikor állami gondozott voltam, nagyon durva, én, én nem mondtam azt magamról, hogy én cigány származású vagyok. És rengetegen voltunk így. Mi a cigányokat, ahogyan hallottuk, sztereotípiá, elítéltük mi is. Mi nem vagyunk cigányok, mi állami gondozottak vagyunk. De amikor kiléptünk valahova, Nyíregyre, vagy bárhova, akkor éreztük valami rosszat, valami negatívot. Amikor elmentünk kirándulni is, nagyon-nagyon lehetett érezni, és folyamatosan a nevelő seggébe voltunk kamaszként, tinédzserként. És mondta, hogy menjetek már valahova, menjetek nézzetek szét, menjetek. Nem, nem mentünk, mert féltünk. Aranka néni, az Illésné Áncsán Aranka csinált egy ilyen kutatást az intézeten belül, hogy a lényege az az volt, hogy ki mennyire vállalja fel a cigányságot. És mondta, hogy borzalmas adat jött ki. És akkor egy nagyon jó ötlete támadt, hogy csinál cigányklubokat. Arról rengeteg napló van meg fényképek. És a cigányklubon keresztül ismertette meg velünk a cigányságot. Hogy ne csak azt a részét lássuk, ahol cigányok lopnak, csálnak, hazudnak, és minden rosszat elcsinálnak, hanem, hanem a jó részét is. Ez volt az egyik oldala. A másik oldala pedig, hogy ismertesse fel bennünk, hogy mi is roma származásúak vagyunk.”

A tudatosan vállalt roma identitás kérdése kulcsjelentőségű eleme az életútnak. Ahogy az az idézett szövegből is világosan érthető, a gyermekotthoni környezetben a nevelők igyekeztek a gyerekeket felkészíteni az intoleráns társadalmi környezetből érkező előítéletességre. A cél tehát az egyébként is nehéz sorsú, család nélküli gyerekek felvértezése azokra a hatásokra, amelyek rájuk várnak az intézményi környezetből történő kikerülést követően.

„Letettem az érettségít, utána pedig az Aranka mondta, hogy a Tésasz-szony, hogy jó, akkor próbáljunk ki. Tiszalökön volt egy gyógypedagógiai intézet, és ott egy évig dolgoztam. És jó volt, megálltam a helyemet, jó volt, de igazából, amikor kikerültem az intézetből óriási pofáncsapás volt. Rettenetesen. Tehát az, hogy elmentem albérletet keresni, vagy munkahelyet. Míg felvettem a, beszéltem telefonon, meg minden, addig azt mondták, hogy persze, természetesen van hely. Minden van. Minden is van. De, amikor megláttak, akkor azt mondták, hogy hát már betelt. Köszönjük, már betelt. És nagyon sokszor ezt kaptam, ez volt az első. Felkészített, az életre, de mégsem. Ezt hogy lehet megfogalmazni másképpen? Felkészített, de mégsem. Szóval, szóval a nagy pofáncsapások akkor értek, mert addig mindig a kezembe adtak mindent, a tenyerembe adtak mindent, ha problémád volt, elmondtad, nem voltak sztereotípiák, nem voltak előítéletek, szóval minden. Egy burkot alkotott ez a gyermekváros. Tényleg nagyon szerettem itt lenni. Itt lettem gyerek, itt lettem tinédzser és itt is nőttem fel. Ez a hat és fél, hat-hét év ez nagyon-nagyon pozitív nyomot hagyott az életemben.”

Az emlékezetből kiválogatott narratív szövegelemek tartalmát az elbeszélő állítja össze. Döntésének függvénye, hogy hallgatósága miről és milyen mélységben szerezhet tudomást. Nyilván nagyon fontos tényező az interjúkészítő személye, aki annál mélyebb és komplexebb szöveg előállításában történő közreműködésre képes rávenni alanyát, minél jobb személyes és bizalmi kapcsolatban áll a beszélővel. Zsuzsa életútnarratívájának esetében ez a feltétel adott volt. A roma szakkollégium munkatársaként rendszeres és intenzív kapcsolati helyzetekben adódott lehetőség folyamatos antropológiai tereptapasztalatokat szerezni, ami hozzájárult ahhoz, hogy a korai múlt részleteibe is beavatást nyerhessünk. Az elbeszélés drámai tetőpontjai a visszaemlékezés távlatában csak fokozódnak.

„Ezerkilencszáznolcvanöt nyarán kerültem, rengetegen mentünk akkor Nyírbátorba a picik, öt-hat évesek. És sorba állítottak bennünket, és nem értettem a miértjét. És akkor mondták, hogy te balra, te balra, jobbra. Nyilván a balra az a barna bőrűeknek szólt, a jobbra pedig fehér bőrűeknek. És meg is kérdeztem, hogy ők miért mennek jobbra, miért kell oda menniük, nekünk meg miért kell másik irányba állnunk, másik oldalra állnunk? Nem kaptam rá választ, csak annyi volt, hogy mert csak. És akkor kerültem igazából Nyírbátorba. Ott kezdődött el minden, ami megtört először. Nagyon sokat megtört. A gyermekkorom körülbelül kilencven százaléka ilyen bántalmazásból él. Nem csak engem, hanem a

sorstársaimat, a 'testvéreimet' is ugyanolyan bántalmazások érték, mint engem. És szörnyű volt ezt megélni, átélni és látni, hogy a mondjuk a sorstársaimat is ugyanúgy bántják. Mindenféle bántalmazás előfordult ott, bármire, ha gondol az ember. A bántalmazást nagyon sokan akár az igazgatóhelyettes, akár a nevelő, a gyermekfelügyelő, ha nem volt jó neki valami, akkor már bántott."

Számtalan kérdést vet fel, hogy egy középkorú felnőtt asszony esetében, aki visszaemlékezve gyermekkorára gyakorlatilag csak a bántalmazás különböző minősített formáiról számol be életút-elbeszélésében, vajon milyen esélye van a traumák feldolgozásának? Többek között alapvető kérdés, hogy lehetséges-e ez egyáltalán?

„Volt olyan gyerek, akit, akit a felismerhetet, felismerhetetlenségig vertek. Nem tudtak rájönni, hogy ki ő, hogy néz ki az arca, abban a pillanatban. Rengeteg verést kaptunk. És csak úgy. Ha volt valami fájdalmunk, vagy betegek voltunk, akkor nem mertünk szólni, mert akkor is bántottak bennünket. Például volt olyan, hogy elestem az udvaron és az ujjam, a kisujjam az kiment a helyéről, én akkor úgy hittem, hogy kiment a helyéről. A barátnőmmel bekötöttük az ujjamat papírzsebkendővel, és megkérdezték, hogy mi ez? Mondom semmi, semmi. És akkor egy másik gyerek mondta, hogy Zsu, el van törve Zsuzsának az uja. És nézték, megnézte, azt mondta, reccsent egyet, azt mondja, most már el van törve. És nem sírhattam. Nem, nem, mert nem mertünk sírni, mert ha sírtunk, akkor még többet kaptunk. Nagyon sokáig nem tudtunk sírni. És a bántás az már olyan erős volt, hogy a zsibbadástól, amit (hahah) érdekes, hogy annyit bántottak, hogy úgy bántottak bennünket, hogy egy idő után már nem éreztük. Mert, hogy annyira elzsibbadt a testünk. Annyira nem éreztük már a fájdalmat, csak voltunk. És azt vártuk, hogy mikor fárad el az az ember, hogy mikor tudja azt mondani, hogy most már elég. Mert addig, míg nem fáradt el, nagyon sokszor ütöttek bennünket. És soha nem jutottunk el az orvoshoz és a kórházba. Elvettek tő..., elvettek tőlünk minden jót, amit csak lehetett."

Az elbeszélő stratégiájának az életútban tudatosan alkalmazott traumakezelési önterápiája a felejtés volt. Több összefüggésben is visszatért arra, hogy a tudatos felejtés formájában gyakorolt elfojtás eszközével volt módja arra, hogy a maga számára elviselhetővé tegye ezt, ami egyébként elviselhetetlen. Nyírbátort, az ott megélteket később emlékezetében egyszerűen csak mini Auschwitznak nevezte el.

„Nekem Nyírbátor nem azt mondom, hogy semmit nem mond, meg, meg mondják, hogy nagyon sokan, hogy ne, ne gyere a múlttal, vagy ne,

ne nézd a múltat, tekints a jövő felé! Szép és jó ez a mondat, de a múlt az enyém. A múlt az bennem van és én éltem át. Azt nem fogom tudni csak úgy letenni, bennem marad. Eltettem jó mélyre, vagy megpróbálom elhelyezni jól és inkább pozitív ember vagyok. Megtanultam pozitív ember lenni és pozitívan gondolkodni. Megpróbálom szebbé, jobbá tenni a kis életemet, a kis világomat és azokat az embereket, akik, akik negatívumként voltak jelen az életemben, azt minden tekintetben el, elhanyagolom őket. Közömbösek lesznek számomra. Mert az, hogy haragszom, vagy utálok, én, én nem haragszom, nem utálok senkit. Közömbös. És anyám is, akkor, amikor két-három hét múlva ráébredtem, hogy hoppá mi van, megtanultam közömbös lenni számom, számára, vagyis az én számomra az én anyukám közömbös lett. És ez a jó. Ettől tudok jól működni. Nem, nem tudom elfelejteni, de, ő egy ember. Megkérdezte valaki tőlem mostanába *például, hogy megkérdezte tőlem, nem, nem fájt anyukád, meg minden, hogy például a születésnapod, vagy karácsonykor, vagy hogy egyáltalán anya. És akkor ilyen csípőből ráválaszoltam azt, hogy érdekes volt ez a válasz tőlem, hogy ami nincs, az nem fáj.*

A néző az eddig elhangzott életútnarratíva tükrében okkal gondolhatná, hogy a film elérte tetőpontját, az inverz logika elérte hatását, egy sorsdráma részletei kellő mértékben feltárva foglalják össze azt, hogy miként képes egy efféle múlt 'gazdája' olyan vidámsággal és életszeretettel a jövőbe tekinteni, ahogy ezt a történet elején láttuk? A helyzet azonban az, hogy ezzel az elbeszélés még nem ért véget. Két további emlékesemény részleteinek felelevenítése szükséges még a teljes képhez. Zsuzsa legelső emlékei igen beszédesek.

„Az első élményem az Kislétán, egy ilyen speciális intézetben volt, ahol olyan gyerekek voltak, öt-hat éves korig, akiknek, akikről már lemondott a rendszer is. Mert vagy, vagy gyógyíthatatlan betegségben szenvedtek, vagy olyan betegségben, amit igazából már nem tudtak korrigálni, nem tudtak fejleszteni. Kislétán az első emlékem az az volt, hogy volt egy barátnőm, úgy csak úgy neveztem, hogy Moncsicsi. És nem emlékszem a nevére, csak annyi, hogy Moncsicsi. Egy helységbe körülbelül olyan huszonnyolc-harmincan, nem tudom körülbelül. Nem tudom mennyien, de nagyon sokan feküdtünk, rácsos ágyakba. És odamentem hozzá, hogy mintha éreztem volna, hogy valami baja van, és odamentem hozzá és mondtam, hogy mi a baj? Mondta, hogy hányt. Fél és hányt. És én mellé feküdtem. Nem tudom hány órákor volt, de sötét volt. És reggel úgy vettek ki az ápolónők az ágyból, és vittek egy másik helységbe át. Ezt a kislányt meg már vitték

el, később tudatosult bennem, hogy ez a kislány mellettem halt meg.”

Az inverz életútnarratíva utolsó megszólalása a születés körülményeit tárja fel. A film készítése során folyt egyik beszélgetés alkalmával mesélte el, hogy igyekezett utánajárni édesanyjának, többek között születésének is. Ehhez irattári anyagokat is felkutatott, és ebből rajzolódott ki az a kép, amellyel elbeszélte történetében aztán azonosulni tud.

„Mikor anyukám terhes volt velem, akkor ő börtönbe került, már és börtönbe hordta ki a terhessége nagy részét is. És ott is, ott is születtem meg. De amikor, a megszületésemnél már halva születtem. Úgyhogy újraélesztés volt. És egyfajta oxigénhiány is keletkezett nálam. Ez kihatott a mozgásomra, és a nyelés, illetve a később a beszédre is. És utána visszakerültünk, a börtönnek volt egy olyan részlege, ahol anyukák a saját kisbabájukkal bent lehettek. És akkor anyukám csinált olyan dolgot velem, ami, amitől még jobban sérültem. Nyilván vissza akart kerülni a kórházba. Leejtett. Úgyhogy a szó szoros értelemben fejre ejtett. És akkor is olyan kárt okozott bennem, hogy az agytörzsnek arra a részére, amiért a szemhéjnak a, az idegrendszere, az ideg, idegei felelősek, az sérült.”

4. Az elkerülhetetlen mégis elkerülhető?

A fentiekben kiragadott szövegrészek segítségével megidézett életútnarratíva drámai fordulatokban gazdag történet. Ha rövid tartalmi kivonatot szeretnénk összefoglalni, akkor azt mondhatnánk, hogy Zsuzsa, egy a magyar gyermekvédelemben felnevelkedett, halmozottan hátrányos helyzetű, születésétől kezdve folyamatos bántalmazásoknak kitett, súlyos betegségeket túlélő, agresszív és alkoholista férjétől elvált, gyermekét egy félkomfortos szolgálati lakásban felnevelő életörömtől kicsattanó középkorú, egyetemista roma származású asszony. A felsorolásszerű jellemzés első szakaszában sorolt jelzők a közgondolkodás megítélésében egyenként is olyan determináló tényezők, amelyek kizárják a jellemzés második felében leírt állításokat. Miért volt lehetséges, hogy Zsuzsa nemcsak, hogy nem roppant össze a traumák és a megoldhatatlannak tetsző feladatok súlya alatt, hanem láthatóan megedződött és bizakodással tekint a jövőbe? A személyiség egyéni képességeinek szintjén megválaszolható felvetésből egy elemzésünk számára további fontos kérdés is levezethető. Mi tette lehetővé Zsuzsa determináló körülményei ellenére sikeres társadalmi integrációját?

Rosenthal fentiekben röviden bemutatott elmélete szerint az élettörténet eseményei és elbeszélése között szükséges különbséget tennünk. Amennyiben holisztikus igénnyel tesszük Zsuzsa életút-elbeszélésének önértelmezésként feltáruló részleteit elemzés tárgyává, akkor kiderül, hogy az egyenként tényszerű események nem külön-külön nyerik el az értelmüket, hanem a narratíva egészét figyelembe véve. A tárgyyszerűen megidézett életesemények a jelenből elbeszélve nemcsak azt mutatják meg, hogy az elbeszélő milyen halmozottan volt kitéve embert próbáló nehézségeknek, hanem a szöveg teljes kontextusában az is kiderül, hogy miként tanulta meg ezeket saját tapasztalata okán kezelni. Az, hogy társadalmi integrációjának személyes programját sikerre vitte, elválaszthatatlan attól, hogy élettörténetének különböző korszakaiban milyen stratégiával igyekezett túlélni megpróbáltatásait. Ha kellett a tudatos felejtés, a rejtőzködés vagy a kevés segítő személyben lelt támogatás esélyének megragadása a folyamatos döntésképeség bizonyítékai.

Mindezek az adaptáció magasszintű gyakorlatát mutató megoldások összhangban álltak a személyes identitás tudatos felépítésével. Céljai, például a tanulás útjának választása a külső, esetében az intézményi-nevelői környezetből érkező normatív elvárásokhoz történő alkalmazkodás (asszimiláció), amely feltételezi a saját csoport – gyermekvédelemben felnőtt fiatalok – szubkulturális tulajdonságainak és értékeinek korlátozását (akkulturációját), illetve az erre irányuló tudatos törekvést. Ahogy azt Berry adaptációs elmélete láttatja, az alkalmazkodás formája az egyén szintjén teszi értelmezhetővé, hogy miként és miért valósulhat meg az integráció. Zsuzsa példája megmutatja, hogy ennek megértése, ahogy maga az integrációs esemény sem sémák szerint, hanem az egyén szintjén és szituatív módon működik.

Összefoglalva, tehát nem azt mondjuk, hogy a körülmények a társadalmi beilleszkedés minőségére és valószínűségére nem gyakorolnak hatást. A hátrányos helyzet és minden velejáró tényező, ahogy ezt Zsuzsa történetében és általában a roma származású, perifériális és deprivált környezetből származó egyének élettörténetében láthatjuk, interszekcionális természetű. Az életutak gyakran halmozott és nehezen megoldható nehézségekkel terhelt kilátástalannak tetsző, elkerülhetetlen helyzetek. Mindemellett, esetünkben azt is láttuk, hogy az egyéni életút nem kódolja a kudarcot, látszólag lehetetlen körülményeket is képes leküzdeni. A kérdés mindig ugyanaz marad: hogyan ez megtörténik, akkor miként és miért?